

1 **Te Wahanga Tuawha, Po Atarau: Somewhere in England.**

2 **Wharangi 76 – 103**

3

4 1940

5 Mei 1 - 2 – Ka wehe atu te Maori Battalion ki Ihipa.

6 Hune 10 – Piri atu a Itaria kia Tiamana hei hoa pakanga.

7 16 – Tae atu te roopu taua ki Scotland .

8 17 – Noho mai te Battalion ki Ewshot Camp

9 Hampshire.

10 Hurae 9 – Neke atu ki Dogmersfield Camp.

11 29 – Tae mai nga reta tuatahi no te wa kainga.

12 Hepetema 5 – Neke atu ki Folkestone – Dover, Kent.

13 Oketopa 7 – Neke atu a C.Company ki Wichling, Kent.

14 Noema 4 – Neke atu ki Farnham, he nohonga mo te Hotoke.

15 Tihema 12 - Tae atu nga Fourth Reinforcements ki Ihipa

16 17 – Wehe atu te ope tuatahi o te Maori Battalion ki Ihipa

17 ma runga tima.

18 1941

19 Hanuere 4 – Wehe atu te Maori Battalion ki Ihipa mai i Ingarangi.

20 6 – Kuhu atu te Fifth Reinforcements ki Papakura Camp.

21 Maehe 3 - Tae atu te Maori Battalion ki Port Tewfik, Ihipa.

22

23

24

25

26

1

2

3 **Wharangi 78.**

4

5 *Nga korero a Takamoana [Bill] Delamere, 2002, “No te ngaronga o*
6 *taku kite atu i a Niu Tireni ka pa mai te whakaaro , e aha ana ra*
7 *inainei? Whakaaro ake koe, koina ra koe i whakauru ai.”*

8

9

Te Ekenga- Embarkation.

10 Katia nga keeti maitai tino kaita, ka tu mai hei taiapa whakawehe i a
11 Pipitea Wharf me Aotea Quay. I muri o aua keeti e tutu mai ana nga
12 tangata kaitirotiro, mau kakahu khaki me te mau peneti hoki.
13 Ruarua noa iho nga apiha, nga kaituhi korero me nga kaitango
14 whakaaahua i tu ki runga i te waapu ki te hopu kia mau tenei ra
15 whakahirahira. Ko te ope hoia anake te hunga i mohio mo te wa e tae
16 mai ai nga tereina kawae hoia, na runga i nga ture whakatupato, tiaki i
17 nga hoia. i waho atu o nga keeti e hia rau ke nga whanaunga i huihui
18 mai me kore noa e kite, e mihi aroha atu ki tena ki tena o ratau.

19

20 No te 5pm tae mai nga tereina tuatahi, kawae mai i te Maori Battalion
21 mai i Te Ika-a-Maui. Aata haere tonu te tereina ki runga i te waapu,
22 katikati katoa nga wini, tu tonu atu ki te taha o te tima tino rahi, te
23 HMT Aquitania. Katahi ka rakaina nga keeti , me te peehi kopiri atu a
24 te minenga ki aua keeti. I reira ka kite a Pani Haig, nga hoa wahine o
25 C.Company, moumou ke to ratau haerenga. Huakina e nga hoia nga
26 wini o te tereina, karawhiu i a ratau waiata hikoi, ka pa mai ra te kikini

1 o te aroha ki te manawa, me te maringi hotuhotu o nga roimata o nga
2 whanau i waho.

3

4 Ko Joe Waenga no Potaka, he iwi kainga ruarua noa iho nga
5 whanau. I a ia e waiata ana kore rawa ia i moemoea ko te tima e tu
6 mai nei I mua I a ia, koira te tima hei mau i a ratau ki rawahi: “Hika
7 ma, tenei taone e tu mai nei. Kare, ko te tima ra, ne. Kare hoki koe e
8 kite atu I te moana.” He maha nga hoia Maori, i ahu mai i nga rohe o
9 te whenua, katahi ano ratau ka kite i te tima penei rawa te rahi/kaita.

10

11 I a ratau i runga i te tima, ka tae ake te ope manuhiri o Govenor
12 General Viscount Galway me te Prime Minister kia kite i a ratau. “Tu
13 katoa matau i roto i o matau ake rarangi me te waiata hoki.” Koinei
14 nga tuhinga a Second Lieutenant Wiremu (Bill) Ngata. Ka tu te
15 Govenor, ka haka atu nga Ngati mai i te papa teitei o te tima. I tae
16 mai hoki a Sir Apirana, Lady Riringi Ngata me Te Raumoana Balneavis,
17 te Hekeretari a te Minister of Native Affairs, ki runga i te tima ki te
18 poroporoaki ki te Battalion. Ka noho tonu tenei tu ahua hei mahi ma
19 Ngata mo nga ope hoia Maori ka wehe atu i Niu Tireni.

20

21 Puta noa atu i te po, rite tonu te tae mai o nga ope hoia Pakeha, ka
22 eke atu ki runga tima. Noho mataara tonu mai te minenga ki waho.
23 Awatea rawa ake ka timata te heke a te Aquitania me tana roopu hoia
24 3000 me nga roopu neehi hoki. Hei konei rano ka whakapuaretia nga
25 keeti, katahi ka pakaru mai te minenga ki runga i te waapu. E kore
26 rawa e warewaretia tenei ahuatanga, te maringi o nga roimata, te

1 tangi a nga whanaunga, nga hoa wahine a nga hoia, nga whaiaipo,
2 ahakoa te tino kopiri o ta ratau tu mai. Heke ana nga roimata o te
3 roopu haka o Ngati Poneke i a ratau i mauria mai ki runga i te waapu
4 ka waiata i nga waiata poroporoaki. Mai i te rewanga o runga rawa o
5 te tima, ka rongohia nga reo o te Battalion e waiata ana ki te minenga
6 “ Po Atarau.” Maumahara a Mihipeka Davis o Ngati Poneke, “E heke
7 ana nga roimata o nga wahine pakeke, me nga mea tamariki hoki.”
8 Tera pea he mama, he whaiaipo, he tuahine ranei penei i au nei.

9

10 Whakaahua: Huakina e nga hoia nga wini o te tereina, ka waiata i ta
11 ratou waiata hikoi – Taha matau: Tamati Wi Paki

12

13 **Wharangi 79**

14 Whakaahua: Ahakoa no te po ke ratou i whakaeke ai, tino harikoa
15 nga hoia – Mua: Wiwi Pirini.

16

17 I roto i enei kitenga, tera pea ahua awangawanga nga mahara o
18 Maraki Reedy i a ia e tu mai ana i te taha o tona koka me ona
19 whanaunga.

20 *Ka tiro atu na, ka kite i a ratau e tangi ana. Ka tiro atu ki te*
21 *papa, piki tonu a iail te arawhata. Tana huritanga mai, ka tuhituhi*
22 *tona ringa. Aroha ki a ia, e kore pea e kite a muri ake i taua wa.*
23 *Ko te tangi mutunga tena. Ngaro atu.*

24

25 E rima tau rano i muri mai, katahi ano a ia ka kite i tona papa. Ka
26 tatari te *Aquitania* mo era tima, *Empress of Britain, Empress of Japan*

1 me to ratau kaiarataki *HMS Leander*, kia whakakao mai ki o ratau
2 turanga taua tima, katahi noa ka heke atu ki Wellington Harbour. Ka
3 whai atu te roopu o Pani Haig ma ki nga motoka maha e haere ana i
4 te huarahi o Oriental Parade kia tae ki Point Jerningham. “Aue! Ka
5 aroha ke! Matakītaki atu matau i a ratau kia tae rawa atu ki nga tima
6 arataki. Tu tonu matau kia kore rawa e kitea atu, me te tangi hoki a te
7 katoa.

8 Korero a Bill Ngata ki te katoa, i te wa e ahū atu ana nga tima ki Cook
9 Strait. “I wehe mai tatau i te wa kainga, taumaha ana te pouri o nga
10 ngakau, ki au nei, he maha tatau e titiro ana ki te akau mai i nga
11 whatu pukohu.” I te rewanga papa i raro iho a Miki Harrison me tetahi
12 hoia Pakeha.

13 *E noho ana au, me taku titiro atu ki waho o te wini o te tima, ka*
14 *kite atu i nga puawai kowhai o te tainoka i runga o nga hiwi, “Ka*
15 *mea atu au, e hoa he aha nga purari mea ra? E tama he*
16 *tainoka, ataahua ke ne? Ka mea atu au ki a ia, e ki!*
17 *Awangawanga ana au mena ka hoki mai ano taua kia kite” ki*
18 *tana, “ana koia kia taua.”*

19 E wha tau a Harrison i mauherengia-a-pakanga i Tiamana camp, no
20 te tau 1945 ka hoki mai ia, te unga mai ki Wellington Harbour ka hoki
21 ona whakaaro me tona whanga i pehea ra te mutunga o tona hoa
22 pakeha.

23

24 Whakaahua: Ruby raua ko Arnold Reedy me ta raua tama, Maraki, i
25 Papaioea.

26

1 **Wharangi 80.** **Te Noho Ki Runga i te *Aquitania*.**

2 Nga ruuma moe o te *Aquitania* kei runga noa atu i era o nga teihana
3 kuti hipi ,e mohiotia ana e te hunga o te C.Company. Nohotahi tonu
4 te Battalion me nga ope hoia o te Second Echelon, 2000 taua roopu.
5 Hei ta Captain Tureia “tino pai ta ratau noho, ahakoa kei te papa raro
6 o te tima ke, mahana atu hoki i te whakawhitinga atu ki te
7 weheruatanga o te ao. Na te katinga o nga wini o te tima, ka tino
8 kaha te pouri. Noho te katoa o te Maori Battalion ki nga papa raro iho,
9 rereke ano mo nga hunga whaitaitara runga ake i te Corporal.
10 Maumahara a Bill Delamere “Ko matau i te F deck, timata mai i te
11 ABC tae noa ki a matau i raro rano, ka kii atu au ki oku hoa” ki te
12 perea mai he pohuwai,ko tatau ka tuu i te tuatahi.

13
14 Whakaahua: Kua timata te wehe atu o te *HMS Aquitania* i te waapu
15 o Pipitea i Poneke.

16
17 **Wharangi 81:**

18 Whakaahua; Kei te kaukau nga tangata i roto i te hopua wai o te
19 *Aquitania*. 2/Lt.Waka Karaka (noho turu), Pakanui
20 Nihoniho (taha mau),Watene Pahau, Parekura Te Runa, Wally
21 Milner, Hemiona Taewa(taha matau).

22
23 Maha tonu nga tuakana/taina i runga i te *Aquitania*, ko te nuinga o
24 ratau o C.Company no nga whanau Poutu, Katae,Te Weehi no
25 Wharekahika,Tikitiki me Ruatorea, e toru rano o ia whanau. I te wa i
26 runga i te *Aquitania* ko Captain Scott i ingoatia hei kaiwhakahaere

1 Tuarua i raro iho i a Major Bertrand, ko ia te kaiwhakahaere CO o te
2 Battalion, engari ka noho tonu te mana whakahaere o nga ope hoia
3 katoa i raro i a Lieutenant-Colonel Dittmer. Te korero a Second
4 Lieutenant Henry Ngata ki tona papa:

5 *Ko Nehe to matau rangatira, a ko ta matau whai kia kaha tonu*
6 *te wiwi kei kiia na te haerenga o ta matau pakeha ka he matau.*

7
8 Ka rongo korero e ahu atu ana nga taua poti ki Egypt, na te mea kua
9 tu ke mai i te First Echelon he nohonga mo te Second New Zealand
10 Division, a ka tae atu i mua o te paunga o te marama.

11 I Cook Strait ka hono mai te *Andes* me ona ope hoia no Burnham
12 Camp, whai mai i tona waero ko te tima kaiarataki HMAS *Canberra*.
13 I te terenga atu o nga tima nei ka kite a Miki Harrison raua ko Joe
14 Atkins he hoa to raua - he weera/tohoro.

15 *Ka hoki oku korero ki nga korero a nga pakeke ra. 'Ko koe te*
16 *wera i korero ra ratau i haramai i Hawaiki Nui. E tama ko koe*
17 *tena. Te wera a Paikea'... Ka mau te wehi, he kaitiaki te mea*
18 *nei, koira to. Ka mea atu au kia Arnold, 'Me tuhi atu ki te koroua*
19 *ra kei te tiakihia tatau.'*

20 Ko nga tangata o te rohe o te Tairawhiti i tipu mai i whai wahi hoki ki
21 nga tikanga-a-iwi, te whakapono, taha wairua mai i o ratau iwi noho
22 kainga. I mua o te pakanga, he tangata kutikuti hipi a Harrison no
23 Waipiro Bay, na tona kuia a ia i whakatipu, na reira ka mohio ia he
24 ruru te kaitiaki o tona whanau.

25

26 **Wharangī 82:**

1 *I te wa whakanga, i au e titiro atu ana ki waho o te wini o te*
2 *tima, ka rere mai te purari manu nei, rere atu i tua i au ki roto i*
3 *te ruma moe... “he ruru, he kaitiaki kei nga wahi katoa, e ta pai*
4 *ke ki au, kei te tiakina au.”*

5 Mahara tonu te hunga nei ki o ratau whakatipuranga o te wa kainga,
6 tera pea kaha ke atu te koingo na to ratau noho mai i rawahi. Nga
7 tuhinga a Bill Ngata ki tona papa:

8 *I a matau ko Arnold, George Te Kuru me au . . . e miharo ana i*
9 *te marino o nga wai o te moana nui ka hoki nga mahara ki o*
10 *tatau tipuna, mehemea i hoea e ratau enei wai. Ka anga matau*
11 *me kore noa e mahara ki te karakia a Ngatoro-i-rangi, i tona*
12 *hikinga i te waka o Te Arawa mai te totohutanga ki roto*
13 *i te Korokoro-te-Parata. He tono atu tenei kia tukua mai e koe*
14 *he kape o ‘Nga Mahi a Nga Tipuna’, ma ‘Nga Moteatea’ hei*
15 *panui, hei whakawhitiwhiti korero i waenganui i a matau.*

16 Te whakawhitinga i te Tasman Sea mo te haere ki Sydney, tino kaha
17 te ngarungaru o te moana, na reira kaare te wharekai o te tima i mahi
18 nui rawa, tetahi take ano orite nga kai ia ra ia ra kaare he
19 rereketanga.

20

21 Te hipanga o te mate moana o nga hoia, ka timata ratau ki te
22 parakitihi, mahi ako hoki. Te wehenga atu i Sydney 5 o Mei, ka hono
23 mai nga tima, *Queen Mary* me te *Empress of Canada*, e kawe mai
24 ana i nga hoia o Ahitereiria, tae atu ki Melbourne ka hono mai te
25 *Mauretania*. No te 11 o Mei ka tere atu nga tima katoa ki Fremantle, i
26 reira ka tukuna nga hoia ki uta kia whakataa mo te ra. Ka wehe atu

1 nga tima ki Bombay, engari no te 15 o Mei ka rereke nga whakarite,
2 na te rongonga kei te whakatungia e Italy he pakanga ki nga Allies na
3 reira ka katia te Red Sea.

4

5 Haere tonu nga tikanga mahi whakapakari hoia, ki nga apiha hoki o
6 te Battalion kia mau tonu te taumata teitei o te here pumau, kia mau
7 tonu hoki te rongopai o te iwi Maori, me te mohio kia Dittmer he
8 tangata kaha ki te tohe me tika nga mea katoa. Na te tino whanui o te
9 papa o te tima, ka ngawari te whakahaere i nga mahi whakatutu, me
10 nga mahi mau pu, ia ra ia ra.

11

12 **Scotty and Charles Bennett kei Freemantle:**

13

14 **Ko te kaiwhakahaere tuatahi o C. Coy Alfred Thomas McLew**
15 **Scott e mohiotia ana e ona hoa, ko 'Alf', ko 'Scotty'. I mua o te**
16 **pakanga he tangata hokohoko ma Abbot Armstrong me Howie i**
17 **Poneke. I te tau 1927, ka whakawhiwhia i te tunga mo nga**
18 **Territorials i a ia e CSM i roto i te 1st Battalion o te Wellington**
19 **Regiment. He hoa a ia no Tiwi Love, ka nekehia a Love ki te**
20 **Maori Battalion ka tono atu ki a Scott kia whai atu i a ia. Ka moe**
21 **a Scott i a Amohau, te tamahine a Henry Bennett no Te Arawa. I**
22 **te mutunga o te Pakanga ka wehe raua i runga i te rangimaria,**
23 **katahi ka moe a Scott i a Miriama Warihia Heketa o Ngati Toa. Ka**
24 **noho, ko Charles Bennett, te kaihana o Amohau, hei**
25 **kaiwhakahaere a te wa mo C. Coy, a muri atu ki te Maori**
26 **Battalion.**

1

2 **Wharangi 83:**

3

4 Ki ta Bill Delamere:

5 *Noho matakitaki mai nga Pakeha, ki nga Maori e hikoi haere*
6 *atu, hoki mai, huri rauna i te papa whanui o te tima. Ki nga*
7 *korero, tata ki te kotahi maero te roa o tenei hikoinga. Ia ra, ia*
8 *ra koira te mahi a te Battalion, na reira ka puta nga ahuatanga*
9 *tino whaitake kia ratau.*

10 Kore rawa nga he pakupaku i karo i te whiu a nga apiha me nga
11 NCO's. Mohio tetahi hoia Maori, i pa tenei ahua ki a ia, na te mea
12 kaare ia i heke ki uta ki Fremantle: "He Ngati tetahi - ko Te Kooti
13 Reihana- na te kii o te puku i te unu waipiro, ka tahuri ke ki te
14 whawhai ki tetahi atu, te mutunga mai ka whainangia a ia, tangohia
15 whitu ra o tona pei, tapiri atu tekau ra e CB ana."
16 I te 21 o Mei ka maharahara a Captain Tureia na te weheruatanga o
17 te ope hoia o C Company, hei whakapakari i etahi atu roopu mo te
18 pakanga.

19 *Ki nga whakatau a HQ, kei kona a W. Ngata hei tiaki I a ratau,*
20 *ahakoa ka noho tauhou etahi ki D Coy mo te wa poto. He*
21 *pakanga ke tenei, e kore e taea nga hiahia o te iwi kainga, ara*
22 *kia noho tonu ko o ratau ake apiha hei tiaki i o ratau hoia.*
23 *Mehemea i taea e nga rohe katoa te tuku tangata hei hoia, tera*
24 *pea ka ea nga hiahia o te iwi kainga. Ka pehea ra te whakauru*
25 *hoia a nga wa kei te tu mai? Na te mea kaare tetahi iwi e*
26 *pirangi ma tetahi tangata ke ratau e whakahaere.*

1 Muri tata o te haerenga, ka riro i a C Company o te Battalion te tohu
2 rongonui te Efficiency Cup, ko tenei taonga whakawhiwhia ki te roopu
3 e whakaatu ana i te tohungatanga o te mana whakahaere, mahi
4 whakaataata me te whakatutuki i nga mahi i whakaritea.

5

6 Whakaahua; 2Lt. R.J.Stanford me 2Lt. Wattie McKay, ko raua nga
7 etita o te pukapuka o te tima “ Te Waka Tu” i tuhia i te wa o te
8 haerenga. Na Waka Karaka o C Company i ta nga pikitia.

9

10 **Nga ahuatanga o Awherika – Impressions of Africa.**

11 26 o Mei – Tae atu te taua poti ki Cape Town, ko nga poti paku nga
12 mea i tere atu rano ki te taha o te waapu, na te kaita rawa o te
13 *Aquitania* me te *Queen Mary* ka tau ke o raua haika ki waho atu o te
14 wahapu. Na te kore waka hei kawhe i te Maori Battalion ki uta, ka
15 whakapotohia te wa whakata ki te hawhe ra, na reira hoha atu tenei
16 ahua ki nga hoia na te mea kua rua wiki ke ratau e noho mai ana i te
17 moana.

18 Kauhau a Major Bertrand ki ana tangata, whakamohio atu mo nga
19 momo ahuatanga kia tau atu ratau ki uta, me tona mohio i pa mai te
20 whakahawe ki nga hoia Maori i te 1919.

21

22 Te taunga mai o te Battalion kua oti ke nga whakarite o te ahiahi mo
23 ratau, wha tekau miniti i watea hei hokohoko me te tiro tiro i te tiriti
24 matua. Kore rawa he raruraru i pa mai ki a ratau, engari kaare e
25 whakaaengia kia korero ki nga tangata whanua. Te korero a
26 Sergeant Whiti Mane ki tona tuahine i Turanga, ‘Karekau he tikanga

1 wehe kiri ke i South Africa, i Cape Town hoki, ‘he korero hua kore
2 noa.’ ‘Manaaki nui mai nga English me nga Dutch, whakaaengia nga
3 Maori me nga tangata whenua o South Africa kia haere tahi i runga i
4 nga tereina, motoka rera hoki, ahakoa ki hea.’ Te kitenga o nga hoia
5 Maori he wahi pai tenei 60 o ratau i takahi i nga ture, noho ke atu ki
6 nga hotera i te taha o etahi atu hoia Kiwi, etahi no waenganui po rano
7 ka hoki, etahi no te ata o te ra o muri mai. Ko etahi ka tonoa ke he
8 hoia pirihihana hei kimi i nga autai e ngaro nei.

9

10 **Wharangi 84:**

11 Whakaahua: taha maui ki te matau: George Te Kuru, Gordon
12 Ormond, Henry Ngata.

13 E wha ra nga poai Maori e titiro koingo atu ana ki Cape Town, te wa e
14 whakata ana era ope hoia i uta. Ki a Bill Delamere:

15 *Kia tae koe ki Cape Town, ehara koe i te Maori he tangata*
16 *Ingarihi ke koe, kore rawa koe e whakaaengia kia piri ki nga kiri*
17 *mangu.’ Tae atu matau ka tutaki ki nga hawhe kaehe, he kiri*
18 *mangu, e ta! he tangata pai tonu te ahua. Ka tono mai tetahi o*
19 *ratau ‘kei te taumaungia taku tamahine, pirangi au me haramai*
20 *koutou. ‘Ae kei te pai.’ Tekau ma rua matau i haere’ korero i*
21 *waenga i a matau me noho piri tonu matau’. Tae atu ki reira, ka*
22 *kite I etahi tangata pangopango, ‘e hika! nga whatu, he tipua ke*
23 *te rite, ahakoa he pai ratau... mauria mai e tena e tena he*
24 *pereti kai. Kotahi atu matau ki te unu i nga waipiro.’*

25 Ahakoa i ngahau te nuinga, kua reri ke nga hoia Maori ki te ahu
26 whakamua. Hoki atu ki te moana, ka pa mai te matekai kaimoana o te

1 Maori, i kite nga apiha Pakeha o te Battalion me Major Dyer i tenei tu
2 ahua.

3 *Nohotahi a Harding (Captain Leaf) me tona hoa Rangi (Captain*
4 *Royal) he hoia kaumatua raua o World War 1, ko to raua ruma*
5 *he ruma rangatira o te tima...te taapu pai ke mena i mahia hei*
6 *punawai mo nga momo ika. Taka rawa ki te wa wehe atu i*
7 *Cape Town katahi ano au ka mahara ... i peka atu au kia raua...*
8 *i reira i roto i te taapu ra, tino maha nga koura piikiwhara e kau*
9 *ana, i nga taha, runga i te papa, whawhai ana, pikipiki haere... ‘*
10 *E ahangia ana e korua ena?’ ‘E kaingia ana, e rua ia ra’ kaare*
11 *au i manuhiritia... na te mohio ki taku kawenga mahi, ara*
12 *Kaitiaki toa, ka wehe wahangu ahau.*

13 Kotahi wiki ratau i te moana, no te 7 o Hune ka u mai ratau ki te
14 tauranga poti o Free Town Sierra Leone, kaare i whakaaengia he
15 whakata ki uta, na te mea ahua pohara ke ratau na te kore i utua mai
16 i Cape Town. Ko nga whare o Freetown, tino kanukanu nei te ahua,
17 waikura nga tuanui, kaare he peita, te ahua nei he kainga mahue ke,
18 nga rongo korero i muia tenei wahi e te mate eku. 70 tekau nga
19 momo tima i roto i te kokoru, he tima kawē hinu, kawē waro me nga
20 tima o te Red Cross. Hangai tonu atu nga poai o C Company ki te iwi
21 kainga i hoe mai i o ratau waka ki te tutaki i nga tima, me ta ratau
22 whakawai kia hokona a ratau makimaki, manu mohua, kaka me nga
23 momo hua rakau o nga whenua wera. Ka haparangi mai te hau
24 kainga ‘hikipene! hikipene! e whakapati ana ki nga hoia kia kurua he
25 hikipene ki ro wai, hei reira ka rukuhia mau tonu i o ratau waha.

26

1 **Wharangi 85:**

2 Ahua rite ki nga ruku kapa o Rotorua, engari ma te hikipene anake
3 ka ruku ratau. Tahuri atu nga Maori ki te mahi murere, ka takaia he
4 kapa ki ro pepa hiriwa ka porowhiau ki ro wai. Ka kata a Miki Harrison
5 ki te whakautu a tetahi o te hau kainga: ‘

6 *Ko nga punua tangata pangopango ka mea atu tetahi o matau,*
7 *‘e tama he pangopango koe, tata ke koe ki waenganui po’*
8 *mohio nga poai mangumangu nei ki te korero pakeha. He*
9 *maukino nga Heramana i a ratau, kurukurungia ma te parareka.*

10 Ahakoa i whakatupatohia nga ope hoia kia kua e tuopu, ka kurua
11 tonu nga moni ki raro, ka tonoa mai e ratau he panana. No te
12 tahuritanga ki te porowhiau i nga kakahu me nga paraikete ki ro wai ,
13 ka puta mai a Captain Leaf ki te whakahau kia whakamutua tera
14 mahi.

15 *Ka hopu atu a Harding i tana pu hurihuri, kuhu poka noa ki*
16 *waenga o te hunga e tu matotoru mai ra, ‘Koutou na!*
17 *whakawatea! ka piaataata mai nga kanohi pango, ma mai nga*
18 *nihohi me te katakata hoki. Na tera ahua tonu ka whakakeko mai*
19 *a Harding i tana pu, ka puhia e ia he puare ki tetahi o nga waka*
20 *i raro iho. Puta mai nga umere me nga porarururu mai i nga*
21 *waka katoa, na te wetiweti pau katoa te kaha o nga tuara pango*
22 *ki te hoe kia ora ai ratau..*

23 Ko te whakapaku pu tuku noa, he ture kaare e whakaaengia, na reira
24 ohorere ana a Leaf te tunga mai o Colonel Dittmer i tona taha, kore
25 rawa i paku whakama a Leaf, ki a ia ke ‘Tino koretake au mo te
26 pupuhi ma te pu hurihuri, e Ta!’ ki te tohua e au te pu ki te tangata ka

1 tohipa ke, na reira ka tohua atu ki te tangata pango tino kaita o ratau,
2 engari i te mutunga atu i puhia ke he puare ki roto i te waka'. Ka
3 kataina e te CO, ka noho mahue noa te take nei. Ka whai atu te
4 kaiwhakahaere taua moana ki ta Leaf, ka panaia era waka, mapua
5 ma te paipa wai.

6

7 Te huringa o nga taua poti i Cape Verdi, tere atu ki te raki ki te Irish
8 Sea, hono atu ki nga tima arataki mau pu, hei tiaki kei tupono pokea
9 e nga U-boats me nga rererangi.

10

11 Whakaahua: Poutu Brothers; E wha nga tuakana / taina i ako i
12 Palmerston North, engari a Herewini (Jerry) na tona kore i whiwhi
13 tiwhikete tinana ora, kaare ia i ahei ki te haere ki rawahi. Taha mau i –
14 taha matau- Wiremu (Bill), Herewini, Henare, Putu.
15 Ko Te Ataarangi Poutu (Tukino) to ratau koka. I te waapu a ia mo
16 tana mihi atu ki ona tama. Ka tono atu a Ngata kia tukuna a ia ki
17 runga i te tima, ka kii mai ko te Govenor General me tona roopu
18 anake ka whakaaengia, te whakautu a Ngata ' e toru nga tama a
19 tenei wahine kei runga i te tima nei, e hia! wa te Govenor General ?
20 Ka aratakingia a Ataarangi ki runga o te waka, he wahine mau moko i
21 tona kauae. I a ratau i te pakanga ka tuhi reta, tuku taonga mai etahi
22 o nga hoia Maori mana, kia ratau hoki he koka ngakau manaaki ia
23 ahakoa ko wai. Tetahi o ana tama ko Raana i hono atu ki te Fifth
24 Reinforcements, tama tuaono a Tumoana i hono atu ki te Air Force.

25 **Wharangi 86:**

26

1 Whakaahua: Te taunga mai o te taua poti ki River Clyde, Scotland.

2

3 Na te poteretere haere o nga tima pakarukaru, ka pohehe nga ope
4 hoia he momo whakatutu kei te ara mai, engari e kore noa ke.

5 16 o Hune – e whitu nga tima ope hoia o roto i te taua poti, ko

6 *Mauretania, Empress of Japan, Andes, Empress of Canada, Queen*

7 *Mary, Empress of Britain*, me te *Aquitania*, i whakatau haika mai i te

8 Firth of Clyde i waho atu o Gourock, i te tai hauauru o Scotland.

9 I mua o te rerenga o General Bernard Freyberg ki Britain ki te

10 whakahaere i te Second Echelon, i Cairo ke ia e tatari ana kia tino

11 mohio mena he pono te uru mai a Italy ki te pakanga ehara ke mo te

12 whakatumatuma i a Egypt, na reira ka whakaritea he mahi ma te First

13 Echelon.

14

15 **Haere ki Ewshot – Off to Ewshot**

16 Ko Gaurock he tauranga poti tino whakahirahira, miharo te kite atu i

17 nga tima hou me nga momo tima katoa paku mai rahi mai, kikii ana

18 te waapu- ko etahi he tima tuturu, ko etahi e hara ke. Ka mohiotia atu

19 nga tima pakanga, HMS *Nelson* me HMS *Rodney* mai i ona

20 whakaaturanga, kia tata rawa mai ka kitea atu he ritenga tangata ke i

21 hangaia hei whakawarea i nga rererangi tiro tiro a te hoariri.

22 Panuitia nga mihi aroha a te King me te British Parliament ki nga ope

23 hoia o te *Aquitania* ma runga i te taputapu kawere o te tima.

24 17,000-maero te roa o te terenga mai o te taua poti ki te awahi i a

25 Britain, me ki he wikitoria tonu tera, na reira ka mihi nuingia te ope

1 hoia e te Parliamentary Secretary ki te Dominion Office a G.H.
2 Shakespeare.

3 *He tino manaaki nui tenei, kua tae mai nei koutou ki te awahi*
4 *tiaki i a matau, kia mau tonu ai to matau ake rangatiratanga. Ka*
5 *rongohia nga umere, kua tae mai nga Australians me nga New*
6 *Zealanders, na reira ka kiia na te Atua i tonu mai.*

7 Mai i te wehenga o te *Aquitania* i Poneke / Wellington kua pokea ke e
8 nga ope hoia o nga Germans a Belgium me te Netherlands, kua tata
9 hoki te hinga o France, tino nui nga hoia o te British Army i matemate
10 atu, waimaria kaare i mau atu i te parekura i Dunkirk.

11

12 Te hekenga o te Battalion ki uta, ka rere nga pataitai a nga kaiiui me
13 te hau kainga. I te titiro nga Pakeha me nga Scots ki nga Maori
14 pangopango e makere mai ana ka patai...

15

16 **Wharangi 87**

17 'Kei te kai tangata tonu koutou? "Ae.." te whakautu a nga Maori. I te
18 wa o te rarangi pataitai tuatahi a te BBC, ka kapohia etahi o nga
19 tangata e waiata ana i te waiata a te Maori Battalion, me te tuku
20 korero poto nei a nga apiha Maori e rua. Mai i tenei panuitanga katahi
21 ano ka puta te rongu korero tuatahi ki nga New Zealanders, kei tehea
22 wahi te Second Echelon, me te mohio hoki o nga Germans ki tenei
23 ahua. Muri tata mai ka mohio te Battalion mo te teihana panui korero
24 a te hoariri kei Berlin, ka kiia e ratau te Maori he uri kaitangata, kei te
25 utua nui e te British Government, kia puta ai i a ratau nga korero
26 whakahirahira. I a ratau e noho mai ana I runga tima, paku nei to

1 ratau rongo korero o te wa, na reira koa atu ratau ki nga korero e
2 rongo ana mai i te waapu ki to ratau ekenga tereina. Ohore ana
3 ratau ki te rongo kua hinga a Dunkirk, ko Cobber Kain i mate i te ra o
4 mua atu, ko Edgar 'Cobber' Kain te tohunga whakarere rererangi
5 tuatahi o New Zealand.

6

7 Whakaahua: Te Maori Battalion –runga i te waapu o Gourock.

8

9 Ka mauria te Second Echelon ki Edinburgh ma runga tereina. Nga
10 korero a Lance-Corporal Tene Kohere ki ona matua, 'Tino ataahua
11 tenei whenua, kei ko noa atu o te whakaaro o te tangata. Miharo tonu
12 te tangata, na te aha rawa ra i whakaara te wairua o te tangata ki te
13 tuhituhi whiti ataahua mo 'England', ina kua kite kua mohio'.

14

15 Na te taputapu panui reo a Captain Tureia ka rongo korero a C
16 Company mo te hiahia o France ki te hamene mo te whakaaiotanga.
17 'Miharo ana matau i roto i te waka tereina, mo te wa roa tonu i muri
18 mai rite tonu to matau nohonga ki te whare tupapaku. Na tenei rongo
19 korero me te kite atu i te whakakao mai a nga roopu pupuri i nga
20 momo pu, waka kawe atu i nga taputapu o te pakanga ki nga taone o
21 waho, ka mohiotia kua tino tata mai te pakanga.

22

23 Rua tekau haora ratau e haere ake ana ma runga tereina, i reira ka
24 hikoi mo te rima maero ma te huarahi rakau whakamarumaruru, kia tae
25 rawa atu te Maori Battalion ki te puni tuatahi o te kainga o Ewshot, kei
26 waho tonu atu o te taone hoia ko Aldershot New Hampshire. Ka noho

1 tonu ratau ki konei mo te toru wiki i te taha o te Royal Army Medical
2 Corps (RAMC).

3

4 Whakaahua: B. Company's Sgt/ Maj. Rahoroi Tahuriorangi, mauria e
5 ia tana papa pere ki England., etahi atu mai i te taha maui-WO 11 Pat
6 Warbrick (CQMS)... Syd Rangipuawhe me Dick Mason (ukulele).

7

8 **Wharangi 88**

9 Whakaahua: Nga tangata no Ruatorea i Ranana: taha maui ki te taha
10 matau: L/Cpl. Wikuki Rewharewha, Wi (Bill) Taingahue, 'E.J.' Nepe.

11

12 Ko era o nga wahanga o te Second Echelon noho tata ki Mytchett,
13 Eelmoor, me Bourley. I roto i te nohonga teneti o te Battalion, kua
14 toha ke te parakuihi mai i nga rata. Na te papai o nga kai i runga i te
15 *Aquitania*, ka whakaitihia nga momo kai e Britain, na reira te mahi ma
16 nga hoia Maori he whakaheke iho o ratau matekai. Te korero a
17 Parekura Tureia , 'E kore rawa e nui ena mo nga wa kai'. Waimaria i
18 te NAAFI (Navy, Army me te Air Force Institute), ka taea e ratau te
19 hoko etahi atu kai hei tapiri atu , penei i te keke, pai me etahi atu kai.

20

21 I mua o to ratau timatanga ano ki nga mahi whakapakari, ka tukua
22 ratau kia heke ki uta mo te 48 haora ki Ranana, he wahi hou,
23 whakaihiihi i nga taitama o C. Company. I reira katahi ano ratau ka
24 eke i runga arakawe, mai i te Underground. Maumahara a Jim
25 Walker.

1 *Hikina atu o matau tueke ki runga o matau tuara, nga tama i*
2 *waho tarewa mai ki nga rera o waho i te wa i piki ana te mea*
3 *nei. Ka anga ratau ki te reti haere, kite koe ...ko nga*
4 *waewae kei te piki tonu. Ko nga mea e pupuri tarewa ana ki*
5 *nga rera o waho, ka taka atu ratau ka kumea era o ratau ki raro*
6 *hoki. E hinga haere ana nga Maori me te katakata hoki.*

7 I to ratau wehenga atu i te teihana tereina, tumeke ana a Walker i te
8 pataitanga a tetahi wahine no Ingarangi, ‘:o wai o koutou no
9 Ruatorea? Ko Mrs Chapman (nee Lowry), i noho a ia ki Ruatorea i
10 mua, marena ia ki tetahi tangata rongonui purei kirikiti mo England,
11 ko ia tetahi o nga kaiarataki i nga New Zealanders ki o ratau
12 nohoanga. Whakamiharo hoki te mihimihi mai a tetahi hoia
13 kaumatua, ko Ned Tokara no Waipiro Bay, noho mai i Ranana mai
14 rano i te pakanga tuatahi. Nga korero a Papera (Barlow) Wharepapa
15 o Te Kaha:

16 *To matau hekenga mai i te tereina e tu mai ana te koroua ra i*
17 *te keeti....ko maua ko Bill Delamere e wake ana i te tiriti, ka*
18 *whai mai taua koroua ra i a maua....ka pa mai tona ringa ki*
19 *toku pakihwi....pataitai mai ki au, ka mea atu ‘ko nga ture a te*
20 *ope taua, (kaua e whakautu) ka kii mai a ia, ‘ kaua e*
21 *maharahara, he Maori tonu au.’*

22 Ka whakaatuhia e Tokara ki te hoia taitama, tana pukapuka karakia
23 Maori. ‘Whakahua atu ana au i toku mama, ka kii mai ia, “e haramai
24 ana koe i toku taha.” He papa to ki au, ae ko Tokara Goldsmith no
25 Ngati Porou....noho ia i te taha o tetahi kuia he tametame.’

26

1 Ko nga hoia o C.Company nga poai I tino waimaria ki te tutaki atu kia
2 Tom Halbert, (no Turanga) i New Zealand House, ka tono a ia kia
3 hoki ratau ki tona kainga ki te kai 'puha, poaka, kamokamo me nga
4 riwai hou.

5

6 Ko nga kiwi tuturu e noho mai ra whenua ke, te hunga e mau haere
7 ana i nga tangata kia kite i nga wahi, whakaritea he wahi noho
8 ngawari te utu. Ko te Adelphi Theatre, tata atu ki New Zealand
9 House, te wahi i pohiritia nga ope hoia, a Freyberg me etahi atu
10 rangatira e Lord Willingdon, me W.J.Jordan te mangai o te New
11 Zealand Commission ki te United Kingdom. Na te rongong i nga waiata,
12 mai i te whare, 'Hoki Hoki Tonu Mai', 'Po Atarau' me te waiata a te
13 Battalion, ehia rau ke te hunga i huihui mai i waho. Tere ke te puta o
14 te rongonui o nga poai Maori mo te mahi whakangahau, autaiia tonu
15 nga wa i tu to ratau roopu konohete i a ratau i whakawhiti mai. I
16 mauria mai e etahi he taputapu whakatangitangi, he guitar, he banjo,
17 he ukulele me tetahi concertina.

18

19 **Whaarangi 89**

20 *I te te tiriti papai o Oxford Street, i reira tetahi koroua tino ma*
21 *ona makawe, mau tohu o te pakanga tuatahi, ka nanao atu*
22 *tetahi Maori i te whiira a taua koroua, ka purei mai i nga momo*
23 *puoro, maha atu te hunga i tahuri mai ki te titiro makutu ki tenei*
24 *tu ahua, na reira, nga koha i takoto ki roto i tona potae, toru*
25 *taima ke te nuinga atu i tana, poto noa iho hoki te wa i pau mo*
26 *tenei tu ahua.*

1 I te wa poto e noho ana ratau i London, ko te tiro tiro haere ki nga
2 momo kitenga katoa, ko Big Ben, ko Whitehall, ko Trafalgar Square,
3 ko Albert Hall, Covent Garden Market me Westminster Abbey me
4 ona peke kirikiri, kaingakau ratau ki era. Ki a Tene Kohere ki ona
5 matua, 'kua kite au i te katoa.'

6 *I pau te ata i au i Westminster Abbey, ka hoki oku mahara ki te*
7 *koroneihana o te King me te Queen. Titiro au ki te rua tapuke o*
8 *te Unknown Warrior me tona mura e ka mai ra mo ake tonu; tu*
9 *whakahonore atu au ki nga rua takoto o nga tangata rongonui o*
10 *England, ko Charles Dickens, ko Dryden, ko Ben Jonson me te*
11 *kaumatua a Chaucer—kei konei katoa ratau, waenga o nga toa*
12 *o te motu.*

13 I whakatipungia mai a ia i te wa kainga paku o Rangiatea i East Cape,
14 tino miharo ana au i te nui o nga momo waka: 'Pai ki au te tu atu i
15 te kokonga o Piccadilly ki te matakitaki i nga kopikopiko o nga waka,
16 mo nga haora nui tonu.'

17

18 Tino hiahia nga Londoners ki a mohio ko wai rawa ra nga hoia kiri
19 mangu e mau nei i nga kakahu o te British: me kii, mai i ia tangata i
20 kite matau i te tiriti o London, ka kitea atu o ratau ahua, 'Kei te hiahia
21 korero ki au' nga tuhinga a Henare Ngata, 'miharo hoki te kite i a
22 ratau e mihi ana ki a tatau poai, mo te parekareka o o ratau reo
23 korero i te reo o nga English. Ki a ia, mutunga mai o te poturi ratau ki
24 te korero i to ratau ake reo.

25 *He rawe ano te korero atu ki tetahi e marama ana ki te korero i*
26 *te reo English, ki a matau hoki, kore ke he painga o ratau mo te*

1 *korero i to ratau reo English.....ahakoa haere matau ki hea, ka*
2 *rongo matau i nga korero e pa ana ki te ataahua o te reo*
3 *korero English o nga poai Maori. I a matau i konei, he maha*
4 *nga momo mita reo i rongo matau,he Lancashire, he Yorkshire,*
5 *he Cockney me te Scottish, na reira whakapono ana au, mohio*
6 *ke atu a tatau poai i a ratau ki te korero i to ratau ake reo.*

7 Te hokinga o nga tangata ki te camp, ka haere tonu nga mahi
8 whakapakari, nga route marches ia wa ia wa. Mahara a Joe Waenga:
9

10 *Ka haere matau i nga route march, katahi kei te mea nga*
11 *tamariki Pakeha i reira, 'ooh look at that one, he's black. 'Kati kei*
12 *te mohio koutou ki a Te Kooti Reihana, ne? Ooh, look at that.'*
13 *Katahi a Te Kooti Reihana, ka haka. E hoa!*

14 Ahua uaua te whakahaere i nga mahi parakitihī mo te whakatu riri,na
15 te kore taputapu hei whakatinana, pera i te arai kapuni,te kakama ki
16 te puru mata ki ro pu, te mohio ki te wahi tu mo te pupuhi pu.

17 Te hokinga mai o te British Army i Dunkirk, ruarua noa iho a ratau
18 raiwhara, na reira ka tahuri nga wheketere ki te hanga taputapu mo
19 nga haora roa, ki a whiwhi taonga ano.

20

21 Whakaahua: Ko Harry Hemahema raua ko Adolphus Taki o B. Coy
22 kei te whangai nga kereru i Trafalgar Square.

23

24 **Whaarangi 90**

25 I te wa o enei whakahaere kei te whakawhiti tonu mai te roopu o

26 America i te moana o te Atlantic, e kawē mai ana i nga momo

1 taputapu. 28 o Hune ka tae mai nga taputapu tuatahi; i te ra tonu o
2 muri mai, ka whakaaturia ki te katoa o te Second Echelon he panui
3 whakatupato mo te waru haora, kei tupono pokea ratau i nga ra
4 whakata. Ahakoa kaare ano i tutuki te mahi ako i a ratau, mai i tera
5 wa haere noa ka whai wahi nga New Zealanders ki te awahi hei
6 ruruhau mo te whenua, na reira, ka whakatauria e General Freyberg
7 koiane te turanga hei whakaoti i nga mahi whakapakari i nga hoia.

8

9 6 o Hurae, ahakoa te kaha o te maringi mai o nga marangai o te
10 raumati, ka puta mai a King George V1 ki a kite i nga Battalion o New
11 Zealand, orite ki era o mua atu i a ia, miharo ana tana titiro ki nga
12 mahi whakatutu a te Maori Battalion. Toko iwa nga apiha i pohiritia ki
13 te kai tina i te taha o te King. Ka mea a Parekura Tureia, e toru noa
14 iho nga Maori i tohua; 'ko nga Pakeha ke ia wa'. No tenei wa ka
15 whakawhiwhia te Battalion ki nga 'kakahu pakanga' hou, he ngawari
16 ki te kuhu me te tohu pakihwi o New Zealand, hei reira ka ahei nga
17 hoia ki te whakaputu i o ratau potae teitei me nga kakahu rite. Mo te
18 toru wiki i noho ai te Battalion ki Ewshot, rite tonu to ratau kitea i roto i
19 te iwi kainga, te mahi parakitahi, he wa whakata poto, na reira te
20 whakatau i waenganui o nga hoia Maori, he iwi manaaki nga English.
21 Nga korero a Henry Ngata ki tona wahine;

22 *Nui nga whakaparanga a nga poai Maori nei, mo o ratau momo*
23 *pukenga, ka puta nga momo korero paakiwaha, he ataahua a*
24 *N.Z, me etahi atu korero mo nga paamu tino rahi, aha noa aha*
25 *noa... Taku mohio kua timata nga hoia Tametame ki te kore e*
26 *pirangi atu ki a tatau tangata, na te mea kua mahue ke ratau i*

1 *nga kotiro, kua riro ke i nga Maori me o ratau reo reka ki te*
2 *waiata.*

3

4 Whakaahua: 12 Platoon o B.Company me nga hapara hei mahi i nga
5 mahi. Waenganui i mua: Harry Hemahema o Ruatoki.

6

7 **Dogmersfield.**

8 Whakaahua: Tutaki a C.Company ki a King George VI.
9 Kei te ruru a Captain Scott ki te King, ko Lt – Col. Dittmer i tona taha.
10 Karawhiu te marangai, maku ana nga tangata i te taenga mai o te
11 King. Muri tata mai, matakitaki a ia i tetahi roopu e ako ana i te mau
12 peneti. Ka mutu tana tiro tiro ki tetahi tekiana, ka wehe atu a ia.

13

14 I te paunga o te marama o Hune, i whakaritea ki a paku iho tetahi
15 wahanga o te Echelon, ma tenei roopu e tiaki kei tupono kokiritia e
16 nga Germans. Ko – te 2 NZEF(UK) – i roto i tenei ko te Force
17 Headquarters me nga roopu e toru, ko te Maori Battalion hono atu ki
18 te 29 (Composite) Battalion he anti tank regiment, me etahi roopu
19 paku ki a tu hei ope whakakapi.

20

21 **Wharangi 91**

22 9 o Hurae, ka neke nga momo roopu ki Dogmersfield, he wahi hou
23 tonu, nui atu nga rakau, kapi katoa te oneone i te rau paina me nga
24 otaota whaiti nga pakiaka. Pukumahi nga tangata ki te whakatu
25 teneti, whakatakoto papa rakau, kari tereina hei arai i te pahu o te
26 mata, kaare i hangai. Tokowaru nga tangata i whakaritea ki ia teneti,

1 me te ata whakatu i tena, i tena teneti ki a kitea mai he ruruhau i te
2 rangi. Mahara a Bill Delamere: ‘ae! Katahi ano au ka kite i te neke,
3 ahakoa he pakupaku noa iho aue! mutunga mai o te anuanu.’

4

5 13 o Hurae – ka whakatau mai he apiha no te BBC ki te camp, ki te
6 hopu panui korero mai i a Second Lieutenant Charles Bennett. He
7 kaipanui a ia mo te New Zealand Broadcasting Service, e whai ake
8 nei ko ana rerenga korero.

9 *Tera pea kaare i tino reka ki nga taringa o te European te haka*
10 *a nga hoia o te East Coast, pera i ta te Arawa i mua atu, engari*
11 *ki nga kaiwhakawa, tino kitea te pakari o nga ahuatanga o nga*
12 *iwi e mau tonu ana ki nga tikanga o te ao Maori. Ko te hunga o*
13 *Rotorua kua whanui ke atu te hou o te wairua o nga turuhi ki to*
14 *ratau rohe kainga.*

15 Te taenga mai o nga reta tuatahi o te wa kainga, tino rekareka katoa
16 nga hoia ahakoa i tukuna ke ki Egypt i te tuatahi. Hei etahi o nga
17 apiha o C.Company, ‘tino mau i au nga korero, na te mea maha ke
18 noa atu aku panuitanga’. Ko nga tuhi whakautu a nga hoia ka
19 whakamatauhia rawa, na reira me waiho huna tonu to ratau wahi
20 noho, me tuhi noa, ‘Somewhere in England’. E rua nga reta i panui
21 mai mo te matenga o nga pakeke ara ko Raumoa Balneavis no Ngai
22 Tamanuhiri raua ko Retimana Parata no Te Whanau a Iritekura, he
23 whanaunga ki etahi o C.Company, no waenganui rano o Mei i mate ai
24 nga tokorua nei, na te tawhiti o ta ratau noho mai, koira i roa ai te tae
25 o te rongu ki nga ope hoia.

26

1 Ahakoa na nga reta nei i whakangawari te koingo mo te wa kainga,
2 he ahua rereke tonu i hua mai i etahi wa. Ko te whakamarama a Paul
3 Te Kani ki tona koka, 'I te nui tonu o nga mahi ka wareware noa ake
4 ki te wa kainga. Engari i nga po kia haere ki te moe ka hoki atu nga
5 whakaaro ki kona.' Tino kaha ke te pirangi o nga hoia, ki a rongu mo
6 nga ahuatanga o te wa kainga i New Zealand, ina hoki te whiwhinga
7 o tetahi apiha e toru nga kape o te Weekly News, pakaru katoa atu a
8 C.Company ki tona teneti ki te panui, na reira ka tuhi a ia ki tana
9 wahine ki a tonoa mai etahi ano.

10 Whakaahua: Whakata 13 Platoon o C.Company

11 Taha maui - matau, noho ana: Bill Poutu, Henry Ngata, Karipori
12 (Gullis) Hongara, Tene Kohere, Eraihia (Duke) Matahiki, Henare
13 Poutu. E tu ana : Tauranga Mauheni, Motu (Cut) Jones.

14
15 **Wharangi 92:**

16 Whakaahua: C. Company i Kent, Akuhata, 1940.

17 Taha maui-matau i muri: Weti Te Ao, Julian Thompson, Pera Hinaki,
18 e tu ana John Gerrard. Waenganui: Matu Rangi, Walton Haig,
19 Parekura Tureia, Arnold Reedy, Te Ua Maukau, Wiwi Teneti, Tame
20 Tangohau, Hapi Ryland. Ki mua: Miki Harrison, Henry Ngata, Charles
21 Fox.

22
23 Tutuki rawa ake nga mahi tatai e toru i roto i nga marama e rua, kua
24 tino pakari ke atu te tu a nga hoia. Ko nga mahi i mahia, 16 maero
25 route march ma raro, 30 maero ma runga pahi ia ra, uru tonu hoki te
26 hunga o te Transport platoon ki enei whakarite. I nga po ka noho

1 ratau i waenga parae, i runga ranei i te whenua o tetahi rangatira. Ki
2 ta Henry Ngata, 'Tata tonu atu matau ki nga whare ataahua pakari
3 hoki o nga rangatira, te mahana o nga rangi, te rawe o te tipu a nga
4 rakau, te papai o te takoto a te whenua, te rongo i nga poai e waiata
5 ana i nga wa katoa, parekareka ke ki au te noho i konei mo nga ra,
6 me nga wiki roa tonu'.

7 Hei whakapakari i nga mahi nui ka tahuri nga kaitunu kai o
8 C.Company, ki a pai ke atu nga kai, ko Corporal Kereama
9 Wharehinga tetahi matatau ki tenei mahi, i mua o te pakanga i
10 Sacred Heart College Auckland a ia e mahi ana.

11 *He whakataetae tino ngakaunui tenei i waenga o nga kaitunu*
12 *kai, ki a kitea ko wai te tohunga mo tenei mahi, no C.Coy me*
13 *A.Coy aua toa. Te kaitunu kai whakamutunga o nga apiha, he*
14 *Pakeha mutunga mai o te koretake, kore rawa atu e maoa i a ia*
15 *te raihi.*

16 I watea mai he wahanga hei whakaako, maha nga nekenekehanga o
17 nga apiha o C.Company. I a Tureia e haere ana ki Brockenhurst ka
18 tuhi a ia, 'Kaare ke he rawenga ki au o tenei, anei au e haere nei ki
19 tenei mahi ako, kei heipu ka pakaru mai he riri ki toku roopu kei wahi
20 ke atu au.' Ko te tumanako kaare he riri e timata, ki a hoki rano a ia ki
21 C. Company. I a ia e mahi ako ana, tino kaha ke atu tona rikarika ki
22 te hoki ki C.Company: 'I haramai ke au ki te whawhai, kaare hei
23 kaimahi tari!'

24

25 Te mutunga o te marama o Akuhata, ka puta te korero ki a Jim
26 Tuhiwai, Sergeant Major o C.Company, ko ia me etahi CSM's

1 tokotoru kua whakaritea ki a uru atu hei (OCTU) Officer Cadet
2 Training Unit. Ko raua ko Rangi Logan (Ngati Kahungunu) nga Maori
3 tuatahi ki te uru atu ki Sandhurst Military College, rua wiki i muri mai
4 ko Ruhi Pene (Te Arawa) me Henry Toka (Ngapuhi).

5

6 Haere tonu nga tikanga mahi ako mo te marama o Akuhata, me te
7 whiwhi wa whakata ki nga taone tata mai, Reading Basingstoke,
8 Guildford ki Farnham ranei te wahi he puna kaukau tino kaingakauhia
9 e nga hoia Maori. Etahi wa ka haere ratau ki nga kanikani i London,
10 na te New Zealand War Services Association i whakahaere. I

11 whakaritea ki a whitu nga ra whakata mo ia hoia ki London, engari na
12 te pohara o etahi, ka tahuri nga apiha ki te awhina i a ratau. Nga
13 tuhinga a Wiremu Ngata, 'Kei te whakahaeretia he mahi koho hops
14 ma nga poai ki a whiwhi herengi ai mo a ratau haerenga. Te mutunga
15 o Akuhata, rerere haere nga korero i waenganui o nga ope hoia, tera
16 pea e wehe atu ana ratau ki te Middle East.

17 15th o Hepetema, te ra i whakaritea e te British War Office hei wehe
18 atu, engari noho tapu tonu tenei take. I whakamatauria ia roopu e te
19 Commander-in-Chief o nga Home Forces i mua o to ratau wehenga,
20 muri tata mai ka puta a Winston Churchill me tana mihi tohu-a-ringa
21 ki nga ope hoia. Te ra tonu o muri mai, ohorere ana te katoa te
22 putanga o te rongo kua whakakorengia te ekenga.

23

24 **Wharangi 93;**

25 **Te Pakanga o Ingarangi**

26

1 Whakahua: Winston Churchill me Dittmer i tona taha e mihi ana ki D.
2 Company's 16th Platoon. Ko Sgt Don Haronga o Turanga te hoia
3 torea i mua te taha maui. I mua o te mutunga o te pakanga i uru atu
4 te tama a Haronga ki te Maori Battalion, ahakoa he tamariki noa iho.

5
6 Kua timata ke te mahi takete pahu a nga rererangi o te hoariri ki
7 runga i a London, rite tonu te tuku pahu mai a nga Tiamana, me te
8 kite atu a nga kaititiro o te roopu British Intelligence, kua tata tonu mai
9 te wa u mai o nga tima ki te tonga/rawhiti o tatahi. Tapiri atu ki tenei,
10 hangai tonu ki nga tai pai o Hepetema ki te awhiotanga o te marama,
11 me whakawhiti it e awa i mua o nga hau kino o October. Na enei
12 ahuatanga e kore e taea e Churchill te tuku nga New Zealanders ki
13 Egypt, na roto i nga mahi whakaako i a ratau kua tohunga ke ratau ki
14 te awhina, ki te arai i a Britain. Mehemea e whakareri ana i a ratau
15 mo te mahi ke, ka panui mai te British Prime Minister ki nga Kiwi:

16 *E pikaungia nei e tatau nga taumahatanga o nga tukino, me*
17 *nga whakawetiweti a te hoariri . . . E kore rawa matau e noho*
18 *mokemoke, na te mohio kei konei nga tama toa mo te*
19 *whawhai, no nga whenua whakawhanaunga o tawahi, hei waha*
20 *i tetahi wahi o tenei pakanga tino nui. Koiane tonu hoki te riri*
21 *tino nui i whawhaitia e matau. Kore rawa he ahuatanga i*
22 *rangatira ake i tenei, ka puta te whakaaronui i tutuki pai nga*
23 *mahi.*

24
25 Ki a hangai atu ki nga whakawetiweti a nga Tiamana/German, ka
26 nekehia nga roopu i watea ki nga South east counties, whakahautia

1 te Second Echelon ki Folkestone- Dover i Kent. Ko nga momo ope e
2 mohiotia ana ko 7 Brigade, ko te Maori Battalion tetahi i whai wahi atu
3 ka noho atu ki te tokerau o Maidstone – Charing Road.

4

5 5 o Hepetema: i te ahiahi ka neke te Maori Battalion, taraiwa mo te
6 po katoa ki a tae rawa atu ki Doddington, he wa kainga 15 maero mai
7 i te taha moana o Kent. I to ratau haerenga nei, kore rawa ratau i
8 paku moe na te kaha o te haruru o nga rererangi e haere ana ki tuku
9 pahu ki runga o London. I a ratau e kari rua ana, whakareri kei pokea
10 ratau, kore rawa ratau i mohio, kua pa ke he aitua ki te Battalion i
11 taua po ra.

12

13 Ko nga karere eke pahikara nga kaiarataki i nga pahi katoa, na ratau
14 te mahi tino wetiweti, ina hoki ka taraiwa kore raiti/rama i nga po. Ko
15 Tokena (Pango) Pokai tetahi i tukia mate tonu atu: ko Timi Kingi hoki
16 tetahi, hangai tonu te tukinga i a ia, tino kaha tona wharatanga, raua
17 tahi no te Tairawhiti. Ki nga tuhinga a te Padre o te Battalion a Kahi
18 Harawira auinaake i te ata no reira rawa matau i mohio ai, no te
19 nekehanga rano i a Pokai ki te whare tupapaku o te RAF.

20

I haere tonu atu au i te ata kia kite i a ia. He mea

21

whakaaroha, ka tangi iho au ki a ia. Ka tangi atu ki te kainga.

22

Kore rawa i taea te pupuri nga roimata. Ka mutu taku tuku i a

23

ia, ka mihi iho, 'E tama haere i te haere rangatira o o matua, o

24

tipuna, haere hoki i te haerenga honore o o tuakana, o papa i

25

te Pakanga Nui. Haere ki te iwi, e hoki ki te kainga.' Ehara ra e

1 *Api i te tino mihi iho, heoi ano ko te mea tonu i toko ake i te*
2 *manawa.*

3

4 **Wharangi 94:**

5 Na Captain Whetu Werohia o B Company i whakahaere te karakia
6 nehu i roto i te reo Maori, i te urupa hoia i Maidstone.

7

8 Na Tipi Pokai i whakapuaki te rongu mo te mate o tona tungane,
9 tangi hotuhotu ana te iwi kainga o Tikitiki, koianei te tangihanga
10 tuatahi karekau he tupapaku. Whakahuatia e Ngata, ahakoa kaare a
11 Pokai i mate i roto i te riri, i mate atu a ia i te wahi o te pakanga, na
12 reira ka kiia ko ia te mataika o te iwi Maori.

13 *I tera whawhai no Ngati Porou ano te tangata tuatahi i hinga ki*
14 *Karipori. Ko te taina o te Watene Waititi. Na i tenei ko Ngati*
15 *Porou ano te mataika.*

16 Ahakoa he paku noa iho te roopu o te Maori Battalion i te taha o era
17 hoia 250,000 no atu, kei te reri katoa ratau ki te tiaki/arai kei heipu ka
18 pokea nga taha moana o England. Mahara ana a Barlow Wharepapa:
19 ‘E titiro atu ana matau ki te taha moana o Wiwi, e paku mai ana a
20 ratau pu, hoki tonu atu te whakautu a a matau pu pikiwhara mai i
21 Dover, penei tonu te tawhiti mai i Te Kaha ki Whakaari.’

22 Mo te katoa o Hepetema noho marakerake a C Company i runga i te
23 whenua, haere tonu nga mahi whakapakari tinana me nga route
24 march i Kent. Te whakamarama a Harawira, taua wahi noho ra ratau,
25 hangai tonu ki raro iho o te huarahi rere o nga rererangi o nga
26 German/Tiamana ki London.

1 *I nga po makariri, kahore e tino pai te moe me te turituri o nga*
2 *rererangi o Tiamana . . .i te ao i te po kahore he okiokitanga...*
3 *I te taima tuatahi i oho matau. Inaianei kua taunga noa iho.*

4

5 Whakaahua: Wehe atu i te whare karakia i Maidstone: Peta me Teira
6 Pokai e waha nei i te kawhena o to raua Tuakana/whanaunga, e
7 awhingia nei e nga whanaunga. I mate atu hoki enei tokorua i te
8 pakanga.

9

10 **Wharangi 95:**

11 I tetahi wa e whakahaere ana te Padre i nga karakia, karawhiu mai te
12 tangi a te whio whakatupato mai i nga whiu a nga rererangi a te
13 hoariri, i reira wahangu tonu atu te minita, titiro rawa ake nga poai ka
14 mea, 'E tama kua haere ke to tatau minita', e ta kua whakangaro ke.

15

16 Tetahi momo tatai rite to te kitea he 'Dogfights'. He whakataetae tenei
17 i waenga e rua nui atu ranei nga rererangi. Na reira ka tonoa mai e
18 Luftwaffe e hia rau ke nga rererangi hei whawhai i te RAF, tokomaha
19 tonu o aua rererangi i taka iho ki tenei wahi. I tetahi wa ka tuku heke
20 iho tetahi paerata ma tona parachute, hangai tonu atu ki waenganui
21 tonu o nga rarangi o nga Maori. I te takiwa o Throwley-Forstal, i taka
22 poroteteke mai tetahi rererangi whawhai me te tino kaha o te pakaru
23 mai o te auahi i tona waero, tau pihu tonu atu ki raro. 'I kitea e
24 matau, he Spitfire, kua huri taupoki ke, i te raka tonu ona pu, kaare
25 ano i keua.' No te RAF te kaiparete i te rererangi, ko tana korero ki

1 nga Maori awhi i a ia, ko te tuatoru ke tenei o te pupuhitanga i au ki
2 raro mo tenei rangi.

3

4 I kitea te kaingakau o te Maori ki te kimi kai hou hei tapiri atu ki nga
5 wahanga kai a te ope taua, ina hoki pau katoa nga heihei o tetahi
6 whare heihei, te mutunga mai ka mate te Maori Battalion ki te utu.

7 E mohiotia ana a C Company he maia mo te kimi kai. 'Ko te Nati te
8 iwi ora i te kai i a matau e haere ana i nga mahi. He mohio no ratau
9 ki te whakarewa kai. Nga korero a Padre Harawira ki a Ngata:

10 *Ka nui te pai o te whanau. O ratau raruraru he mama - he*
11 *whanako heihei he ahua hoihoi ina ka haurangi. Engari kahore*
12 *e mahi kino ki a ratau ano ki etahi atu ranei...Ka nui ra te mihi o*
13 *te tangata o tenei whenua ki to whanau, kia hoki mai i nga*
14 *haere i nga kanikani. Ko te korero nui a te tangata ki au, 'we*
15 *never knew how illmannered our boys were till we met your*
16 *Maori boys. They are perfect gentlemen.'* *Kore rawa matau i*
17 *mohio he turekore a matau poai, na te tutaki rano ki nga poai*
18 *Maori. He tangata tino humarie ke.*

19 I taua wa ka riro mai i a C Company, he kuri paku hei mokai, mo te
20 wa poto, koiane tonu te kuri tuatahi o etahi atu i whangaihia e te
21 Maori Battalion i te wa o te pakanga. Ahakoa kaare i mohiotia te
22 whakapapa o te mokai nei, tino piripono a ia ki C Company.

23

24 Whakaahua: Kei te whakarongo te Maori Battalion ki te whaikorero a
25 te High Commissioner o New Zealand. Kei mua: Pine Timihou.

26

1 *Te wa i parutua mai he Spitfire ki ro patiki tata mai ki a matau,*
2 *ka tapaina ko Spittie hei ingoa mona. Ahakoa haere matau ki*
3 *hea, nga mahi route march, parakitihi E-c i waenga parae, kei*
4 *reira ano a ia e whai haere ana. Te haerenga mai o te C.O. ki te*
5 *whakamatautau i to matau Coy, ka tarapekepeke mai te mokai*
6 *nei, kore he mutunga o te tirituri o tana auau, tu ahua nei e*
7 *mahi ke ana matau hei painga mona. Pau katoa o matau taima*
8 *ki te tutika, ko ia , kore rawa i paku aro mai ki nga tikanga e pa*
9 *ana ki nga mahi whakatutu hoia, na wai ra ka anga ke ki te*
10 *hongihongi i nga waewae o te C.O., katahi ka haere ka miia*
11 *tana motoka.*

12

13 **Wharangi 96:**

14 Whakaahua: Te tima whutupaoro o te Maori Battalion i rahua ratau i
15 te tima Welsh XV i Cardiff.

16 Maj.George Bertrand, Cpl.Leslie Wipeti, Pine Timihou,
17 Tamati Paraone, George Harrison (Captain), Sgt.Martin,
18 Sgt.Cooper, Sgt.Albert Wanoa, L/Cpl Maui Delamere, Sgt-Maj Ben
19 Roach(coach)referee. Mua: Sgt Eddie Howell,Pte Carroll,Cpl Meta
20 Francis, Waki Matenga, Bunny Jacobs,Hone Harawene, Pomare
21 Kutia, L/Cpl Kurupo Harrison (he toa purei riiki i uru maii te raki o
22 Ingarangi).

23

24 I te wa e parakitihi ana ratau, i whai wahi etahi o C Company ki te
25 korero ki nga kaimahi paamu. I waenganui o tetahi o nga roopu, he
26 hepara no Ruatorea me Te Araroa. Nga hipi a tetahi o aua kaimahi

1 paamu i roto i te patiki i tua tonu atu i te wahi noho o C Company.
2 Kaare taua tangata ra i tino whakapono, ki nga korero a nga poai
3 Maori mo nga paamu hipi o New Zealand/ Niu Tireni. Te
4 whakahuatanga i te mahi kuti hipi, kaha ke atu tana kore whakapono.

5 *Ka patai matau mo te taha kuti, a ka mea atu me rua rau neke*
6 *atu nga hipi e oti i te tangata kotahi ka kiia he 'shearer.' Ka mea*
7 *mai taua Pakeha, 'I te wiki?' Ka pakaru te kata a nga poai nei. I*
8 *konei hoki kaore e whakaaetia kia nuku atu i te rima tekau i te*
9 *ra e oti i te tangata kotahi, mo te taha utu pea.*

10 I nga wa kei nga whira nga ope hoia, ka mau tena i te hate kotahi mo
11 te wiki, kotahi hoki te kaukau mo te wiki. I te taenga mai o te marama
12 o Oketopa, ka pai mai nga rangi me te koa o nga kamupene o te
13 Battalion, ka puta atu ratau i o ratau teneti poharu ki roto i o ratau
14 nohoanga hou. Ko C Company i haere ki Wichling. I taua wa i te
15 hohipera a Captain Scott, na reira ka riro i a Captain Tureia te mana
16 whakahaere o C Company.

17

18 Ahakoa kua kowhai ke nga rakau o Wichling, me te ahua huna a te
19 marangai me te kohu i te kite atu i te papai o te whenua, hei te
20 marama o Oketopa ka puta nga ataahuatanga o te wahanga o te tau.
21 Ka whakahaeretia he purei whutupaoro i waenganui i nga roopu,
22 engari me hanga tonu e ratau he momo uhi mo nga wahi taakaro, hei
23 whakapeke kei kitea e nga rererangi o te hoariri. Ki ta Tureia, he toa
24 mo te purei whutupaoro i a ia e tamariki ana: ' Kei runga atu a A me B
25 Company i a matau mo te purei whutupaoro, ko A Coy kei mua, i
26 hinga a D Coy i a matau. Tokotoru nga tangata o C Company i uru

Tusie Butler-Gamble, Aperira 2011

Nga Tama Toa: The Price of Citizenship – Chapter 4 Po Atarau Somewhere in England pp. 76 - 103

1 atu ki te tima o te Battalion, hei whakataetae ki te tima Welsh XV ki
2 Cardiff, ko Pomare Kutia, ko Maui Delamere me Sergeant Albert
3 Wanoa. Te wa whakatata mai te Hotoke, ka ahua tau haere te riri,ka
4 whakakorengia te 7 Brigade, kua uru ke atu te Maori Battalion ki te
5 roopu o Milforce.
6

1 **Wharangi 97:**

2 **Winter at Farnham**

3 Whakaahua: Nga momo whare noho o C Company. Kei waho atu o
4 Farnham.

5 4 Noema: Ka wehe mai te Battalion i Kent, ki o ratau nohoanga hou ki
6 Surrey, kei waho atu o Farnham e rima maero ki te tonga o
7 Aldershot. I roto i te wiki ka ngahoro mai te hukarere, he ahua
8 tauhou tenei ki nga poai o C Company. Haere tonu nga mahi
9 whakapakari me te whanga ki a rongohia hei ahea te wa
10 whakaekenga hou. Ko o ratau whare noho, he momo whare tu
11 rangatira no Ingarangi, na te kaita ka pau atu 100 tangata neke atu ki
12 roto. Ka noho korara whanui nga kamupene ki runga i te whenua, ki
13 a mama ai te whara, aitua ranei mai i nga pohu ka whiua mai.
14 Kei runga hiwi ke nga whare o nga apiha me te whare kai, 500 iari te
15 tawhiti atu i a matau, na reira , i nga wa maku me te makariri he roa
16 tonu e hikoi atu ana ki te kai.

17

18 I nga ra whakata, i whai wahi nga apiha ki te haere ki te raki, ki a
19 kitekite i era wahi o Great Britain.

20 *Inanahi i hoki mai a Reta (Keiha) raua ko George Te Kuru, e*
21 *whitu ra raua i Edinburgh. Kua puta ke te rongonui o te Maori*
22 *Battalion ki te raki, ara ki Scotland rano, ahakoa i haere ratau ki*
23 *hea, miharo nga korero mo nga poai Maori. Tae atu ki*
24 *Blackpool pera ano, ina hoki i whakamanuhiritia a Arnold*
25 *(Reedy) me nga poai e te katoa. Tetahi wahine nona ake tona*
26 *kainga noho, i korero atu ki o matau apiha, pai ke ki a ia ko nga*

1 *poai Maori anake me noho ki tona kainga. Tino mohio nga*
2 *autaia nei ki te whakamatau i te tangata.*

3 Pera ano hoki ki era o nga ope hoia kei te mura o te ahi, rite tonu te
4 uru atu me te puta mai o nga hoia o te Battalion ki te hohipera. Te
5 nuinga o ratau i tiakina ki a ora ake, katahi ka whakahokia ki o ratau
6 kamupene. Ko etahi ano i pangia e nga momo mate taumaha, na
7 reira puta mai ana i waho o te hohipera, ka hoatu he mahi mama ma
8 ratau ki a watea he wa ka whakahokia ratau ki Niu Tireni. E rua nga
9 NCO's o C Company i puta ki waho na o raua momo mauiui, ko
10 Lance Corporal Wi Kuki Rewharewha—i hou atu ki te hohipera i te
11 marama o Hurae, pakaru mai te toto ki ona ate, noho atu ki reira ki a
12 mutu rano te marama o October - tetahi ko Lance-Sergeant Wiremu
13 Maxwell, no te marama o September ia i hou atu ki ro hohipera me
14 tona mate huango. Tino papouri nga tokorua nei, na te mea i
15 whakahokia mai raua ki New Zealand i te marama o April 1941.
16 Ko enei tu ahua i pa kaha tonu, engari kaare i pera i te mamae me te
17 pouri i pa ki nga poai o Te Whanau-a-Apanui, na te matenga o
18 Apanui Ngamoki i ro hohipera.

19

20 1 October- i mauria a Apanui Ngamoki ki Grosvenor Sanatorium,
21 Ashford Kent, he pneumonia, peritonitis ona mauiui, ko te tikanga ka
22 ora pai mai a ia, engari no nga wiki i muri mai ka mate ke.

23 Maumahara a Bill Delamere, i karangatia nga fullas o Te Whanau-a-
24 Apanui ka whakamohiotia atu, 'Kua mate tetahi o koutou, me
25 whakareri mo te wa o te nehu.' Na Henry Ngata i whakamohio atu ki
26 tona papa: ‘

1 *No tera wiki tetahi o matau i mate ai ki te hohipera—*
2 *ko Apanui Ngamoki, a, no te Mane nei ka tanumia ki*
3 *Brookwood Cemetery. Ko Nehe raua ko Parekura me nga pall-*
4 *bearers o te kamupene o te Nati nga mea i tae pera atu. Kei*
5 *reira ano etahi o nga mea o tera whawhai e takoto ana - he*
6 *Raroa tetahi i te korero mai a te Harawira.*

7

8 **Wharangi 98:**

9 Whakaahua: Nga tangata o A Company e tatari mo te kai ‘
10 somewhere in England’. Mua/maui: Aperahama (Adam) Heka o Te
11 Kao.

12

13 I tapaina nga ingoa o nga tamariki, ki nga hoia i matemate atu ki te
14 pakanga. Nga tuhinga a Paul Te Kani ki tona koka/mama:

15 *I tera Mane, i tae mai he reta ki au, na Mrs Dan Koopu, he pepi*
16 *hou tana he tama, kua ingoatia e ia ki a Apanui i mate atu ki*
17 *England. Ko Apanui Hoia Koopu ke he ingoa e tika ana mo tana*
18 *poi, kia mohiotia ai ko te Apanui hoia.*

19 No nga tau i muri mai ka tapaina e Peter, te taina o Apanui, tana
20 tama ko Kent Brookwood Ngamoki. Ko Ngamoki te hoia tuatoru o te
21 Battalion i mate atu ki England - George Ashby o A Company i mate
22 atu e toru wiki ki mua, i te wa e whakata ana a ia i Blackpool.

23

24 I mua tata atu i te hipanga o te marama o November, ka kitea te
25 whakauru mai o te kore tikanga i roto i C Company. Tuhia e Henry
26 Ngata:

1 *I na noa nei, ahua maharahara matau ki nga autai nei, na te*
2 *mea ka riro ke ratau ki nga whakawai a te rewera. Ahakoa i*
3 *korero a Capt. Scott ki a ratau, na te korero Maori rano o Arnold*
4 *ki a ratau, i ngata ai o matau hiahia. Ehara i te mea na te korero*
5 *Maori anake a Arnold, na tana whakahau ke i nga tikanga here*
6 *pumau a te Maori, me te whakahua i nga tikanga a o tatau*
7 *tipuna o nehe ra e pa ana ki tenei kaupapa.*

8 Ko Reedy tonu te mea pakeke o nga apiha rangatira o C Company,
9 kitea mai a ia e nga taitama, he pakeke hei kaihautu whakatinana i
10 nga tikanga tuku iho, i hapaitia e Sir Apirana Ngata.

11

12 28 o November ka tu nga whakataetae haka a te Battalion ma te
13 Home Guard, ko B Company te roopu i toa, ahakoa tonu tu
14 whakamiharo ana a C Company i raro i te whakahaere a Reedy.
15 Tuhia e Parekura Tureia mo nga whakataetae, whakangahau,
16 whakahoahoa i waenga o nga kamupene.

17 *Kei te takaki tonu te reo o te Arawa tae atu ki to ratau rangatira*
18 *ki a Rangi Royal. Hei aha ma matau, ahakoa he tino toa ratau*
19 *mo te whakangahau, engari ki a tae ki te wa whakaatu nui, kore*
20 *rawa nga poai o C Company e tuohu ahakoa ko wai.*

21 Te mutunga o te marama o November, ka tae mai His Royal
22 Highness Duke of Gloucester ki te titiro whakamatautau i nga rarangi
23 ope hoia o C Company. I a ia e huri haere ana, ka kite a ia i nga
24 ripene o te First World War e mau ana i te poho o Te Riaki Brown, ka
25 tu ki te korero ki a ia.

1 Maharahara tonu te apiha whakahaere i te ope hoia o Brown, na te
2 mea ka tau te mana ngakaunui o tona roopu i runga i te whakautu a
3 te hoia o Te Whanau-a-Apanui.

4 *Ka patai te Prince, i tehea wahanga o tera pakanga koe? kore*
5 *rawa he paku whakautu, kimo ranei a Brown, Ka patai ano te*
6 *Prince, Private, i tehea wahanga o tera pakanga koe? Na tona*
7 *ohorere ki te korero ki tera momo tangata, ka hamumu noa*
8 *'eh?' Ka ngaro atu te mana whakahirahira o te wa.*

9 **Wharangi 99:**

10 Whakaahua: E mihi nei te Duke of Gloucester ki a George Te Kuru o
11 Porangahau. Taha mau/matau: Lt.- Col. Greville, Major Humphrey
12 Dyer, Brig.Hargest, Captain Bob Dawson o 5 Brigade staff,
13 Lt.Col.Dittmer, Duke, 2Lt. Gordon Ormond, 2/Lt. Te Kuru, 2 Lt. Terry
14 Gilroy.

15
16 I te wa e haere tonu ana nga mahi whakapakari, e rua nga wa i
17 whakaritea mo nga kamupene katoa o te Battalion, ki a reri mo te
18 Kirihimete i England, me te tata mai o te wa wehe atu ki te Middle
19 East. Hangai tonu atu nga ope hoia ki te karawhiu a te hotoke tino
20 matao o England. 'Ka haere etahi o nga poai ki te horoi i te parani,
21 ka whuia atu te wai matao, engari no te haerenga atu ki te tahi, kua
22 maro ke. Ahakoa purua o ratau 'greatcoats, karapu me nga potae uhi,
23 kore rawa atu e taea te pare te matao.

24

25 Te wa e ahu mai ana te Kirihimete, tae katoa mai nga mera me nga
26 puhera kai, he keke, parengo ma C Company. Tino maha noa atu

1 nga puhera kai i tukuna mai e nga komiti tautoko o nga rohe kainga o
2 nga hoia, etahi no Te Waipounamu, na reira ka tohaina ki te katoa,
3 ahakoa he tunga teitei o etahi o ratau. Tino kaingakau ratau katoa ki
4 tenei ahuatanga.

5 *Tae mai ki a Arnold (Reedy) raua ko Pare(Tureia) nga puhera*
6 *tino maha, na nga matua o nga o nga poai i tuku mai ma ratau,*
7 *te huakitanga a Arnold i nga mea i tonoa mai ki a ia, pupu ana*
8 *nga roimata i ona whatu ka kii, 'ka hoki nga whakaaro ki nga*
9 *tangata o te kainga.' Pera katoa matau, engari i te timatatanga,*
10 *e ta! tino whawhai ke ta matau huahuaki i nga puhera, ehara ka*
11 *mahara ake matau ki te wa kainga, ki nga matua, ki nga hoa*
12 *wahine, nga whaiaipo i mahi nui ki te tunu mai i nga momo kai,*
13 *te hoko i tenei mea i tera mea ma nga tama me nga hoa tane*
14 *kei konei.*

15 Whakawhiwhia ia mema o te Battalion ki a wha nga ra whakata, me a
16 ratau tueke mo te whenua wera, anei nga tuhinga a Parekura Tureia:

17 *Kei te tatari inaianei mo te haere ki whea ra. Ko etahi korero ki*
18 *Ihipa, ko etahi ki Hamoa, a, ko etahi ki Kariki. Kua tukua etahi o*
19 *a matau rore ki reira whanga mai ai ki a matau.*

20 Nga korero a Tureia, e pa ana ki te roopu anga whakamua o te
21 Second Echelon, kua kokiri atu me nga hoia 69 no te Battalion me
22 nga momo waka, taraka kawē ope hoia hoki. 10 December: Ka haria
23 nga pu, nga taputapu, nga taraka me nga waka kawē i nga pu Bren ki
24 Liverpool. Ka riro ma ia Battalion e whakarite he ropu hoia motuhake,
25 kotahi te NCO, tekau ma toru o etahi atu hoia whai tunga, ki a mau pu
26 mihini hei arai i nga rererangi mau pu.

1

2 **Wharangi 100:**

3 **The First Libyan Campaign**

4 Whakaahua: Ko Desmond Beale Williams no te LRDG. He Maori, no
5 Puketiti tata ki Waipiro Bay.

6 12 Tihema 1940: E rima wiki te roa o te whakawhitinga moana a te
7 Fourth Re-inforcements mai Hopuhopu, u atu ki Ihipa, i waenga i enei
8 ko nga Maori i kuhu noa i runga i o ratau hiahia.

9 Hangai tonu to ratau taenga mai ki te rongo korero, kua hou atu te
10 roopu hoia a General Andrew Wavell ki te pakanga ki nga hoia
11 250,000 o Itaria, no te Imperial North African Army, engari ko ana
12 taputapu mo te pakanga he tino tawhito ke.

13 Koiane tonu te timatanga o te pakanga tuatahi i Ripia, na reira, i roto
14 i te rua marama, 135,000 nga Itariana i mauheretia me a ratau
15 taputapu hoki.

16 Ahakoa kaare a Niu Tireni i whai wahi ki te pakanga, ko nga roopu
17 tohunga anake, pera i te roopu Long Range Desert (LRDG) me te 4th
18 Mechanical Transport Company, i whai wahi paku, whitake tonu ki
19 te pakanga. Etahi Maori i eke atu ki roto i te First Echelon, i uru atu ki
20 te pakanga.

21

22 **Wharangi 100:**

23 No C Company katoa nga hoia i raro i te whakahaere a Nopera
24 (Nobby) Te Kawa, i whakapikia tona taitara, hei Haihana.

25

1 Tekau ma rua marama nga hoia o C Company e nohotahi ana, na
2 reira kaare i mama to ratau wehenga, anei nga korero a Te Kawa mo
3 taua wehenga:

4 *I te ata ka puta ake nga apiha o C Company, Colonel Captain*
5 *Love me te Padre ki te mihi ki a matau. I whakahaerengia he*
6 *karakia i mua o to matau nekehanga, tata tangi tonu matau...*
7 *Ruru mai te Colonel ki au me tana kii mai, tera pea ka kite i a*
8 *koe i tera taha'. Puta ake era poai o C Coy, ka mea, 'noho iho*
9 *Sgt., haere ra poai ma, tata maringi tonu nga roimata o era*
10 *hoki.*

11 Ko tona Kaiwhakahau Ope Hoia, ko Second Lieutenant Keiha, i te
12 pouri tonu tona ngakau na te rironga o tetahi o ana tangata, ara ko
13 Lance-Sergeant Maxwell, ki tona mauui nui, na reira ka
14 whakamomori ki a tu maia a ia.

15 *E kore e puta he korero a Reta Keiha ki au, pirangi tangi ke, me*
16 *toku mohio ka mokemoke a ia ki au, ka noho mokemoke ano*
17 *hoki au ki taku ope hoia . . .I mua o taku wehenga atu, ka*
18 *kohimuhimu mai a Reta raua ko Henry (Ngata), 'Kia kaha*
19 *Nobby me whawhai koe mo nga poai.'* Hangai tonu taku titiro ki
20 *o raua kanohi, kii ana i te roimata.'* Ka korero tinihanga atu au
21 *hei whakarekareka i a raua, mau tonu ta raua titiro ki au, a*
22 *ngaro noa atu te kitea o o matau taraka hoia.*

23 I te teihana tereina, ko Captain Kapene Tiwi Love i reira, ko tana ki a
24 Te Kawa, 'Kia kaha te kuhu i a koe, tiakina o poai'. Ka tohu ringa
25 raua ka ruru, ka mea atu a Te Kawa, 'hei konei ra e ta, ka kite i a koe
26 i tera taha.'

1

2 I te ra o mua i te kirihimete, i haere etahi o nga hoia ki te
3 whakangahau i tetahi hotera, ka waiata i nga waiata maumahara ki
4 te wa kainga. Pohehe ke hoki ratau, hei te kirihimete, kua tae ke ratau
5 ki te kainga, engari inaianei kua mohio ratau ka haere tonu te
6 pakanga mo tetahi tau ano. Te korero a Henare Ngata ki tona
7 wahine:

8 *I toku wehenga, i korero matau, kaare e roa ka mutu te*
9 *whawhai, a ka kite ano taua i a taua i te marama o Hanuere.*
10 *Mau tonu i roto i o tatau ngakau te mohio nera, i te mutunga*
11 *iho i te wawata noa tatau, kaare i te aro ki nga ahuatanga o te*
12 *wa. Ki oku whakaaro kaare e mutu wawe, tera pea, he tau ano,*
13 *e rua tau ke ranei, katahi ano ka kite i a koe.*

14 Uhia te whenua e te hukarere i te ra o te kirihimete. Na nga apiha i
15 whangai ia kamupene ki te hangi, na Parekura Tureia i kawe mai nga
16 panana me te keehi arani hei tapiri atu ki te hakari.

17 Nana i tuhi, 'ngahau ana nga poai,' i te mutunga ka anga te katoa o C
18 Coy ki te tuku unu mihi ki o ratau whanau. Maumahara a Miki
19 Harrison, i whakangahautia ratau e tetahi tangata no Ruatorea:

20 *Nehe Te Weehi... tu mai i te kuaha/tatau...i te kai matau, kei te*
21 *wareware i au tana waiata, tetahi o nga waiata a Tuini nei, koira*
22 *tana waiata. Ka kii a Arnold (Reedy),' ka rawe te mahi a te fulla*
23 *nei. He whakaaro mai tera mo te kainga nei.'*

24 **Wharangi 101:**

1 Te rangi i muri mai i te kirihimete, ka whakahaeretia e te kamupene
2 he mahi parakitihi whakapakari tinana, tera pea hei whakaheke i nga
3 taumahatanga i ahui mai, na te apuapu i nga kai papai o te kirihimete.
4 E rua nga tangata no Tikitiki, ko Kingi Morete raua ko Tauranga
5 Mauheni, i tapirihia o raua ingoa ki te rarangi o te hunga haua mo ake
6 tonu atu, ka tukua ki te tari e tika ana. 28 o Tihema:
7 whakamatautauhia te Battalion e te Apiha Rangatira o 5 Brigade – ko
8 Brigadier James Hargest – ka puta ana mihi nui mo to ratau noho pai,
9 kakama hoki, pera ano hoki nga mihi ngakaunui a era mema o te
10 Brigade.
11
12 3 o Hanuere: I te ahiahi whakatutu mai te Battalion i mua i a Dittmer.
13 Whakamihia ratau e te CO, mo te pai o ta ratau whakahaere i a ratau
14 i Ingarangi. Ka tonu a ia, ki a waiho wareware a mua, me timata he
15 ahuatanga hou, ki a noho hara kore, mena ka taea. 7.15 p.m: Ka
16 timata te wehe a nga kamupene, kotahi haora i muri mai katahi ano a
17 C Company ka neke. Wehe atu te Battalion mai i Farnham ki
18 Liverpool ma runga tereina. Ka pakaru mai te mate rewharewha ki
19 roto i nga ope hoia, na te makariri hoki o nga kawenga pahihia o te
20 tereina, kore rawa i taea te awhina nga hoia i te wiriwiri mai.
21 I te ata i muri mai, ka whakaeke te Maori Battalion, me to ratau pouri
22 o te wehenga atu i Ingarangi, engari rekareka tonu i te wehe atu i te
23 makariri. Ahakoa i whai wahi ratau, i kite hoki i te Battle of Britain, i
24 wehe atu ratau me te kore noaiho i mohio mo te tino tata ke o te
25 pakaru mai o te whakaekenga. Nga korero a Parekura Tureia:

1 *E te iwi kei runga te ingoa o te iwi Maori e tare ana. Na te pai*
2 *na te kaha o a koutou tamariki i penei ai, kia piki ai to taua*
3 *ingoa te iwi Maori...Te atawhai o tenei iwi i a matau kei whea*
4 *mai. He tino kaingakau matau na ratau i nga wahi katoa i reira*
5 *matau. No reira ina haere matau, ka mahue iho i a matau*
6 *tetahi ingoa pai mo taua mo te iwi Maori ki reira takoto ai.*

7 Whakaahua: “ Hana Koko”... (Cpl. B.W. Hughes no Akarana) e toha
8 nei i nga perehana, ki nga hoia..300 no Niu Tireni i te Dominion
9 Forces Club, London. Tuatoru mai i te taha matau: Cpl. Jerry Smith
10 no D.Company. Tuono mai i te taha matau: Jim Koti no Taumarunui.

11

12 **Wharangi 102:**

13 Miharo ana nga hoia Maori i to ratau kitenga i te rereke me te pai o
14 nga wairua o nga hoia o Ingarangi, na te mea, mo nga marama e
15 whitu i muri, i kite ratau i te ngoikore, te pouri o nga kanohi, inaianei
16 kua kitea o ratau wairua o nehe.’ Koinei nga tuhinga a tetahi o nga
17 poi o Te Whanau-a-Apanui. Ki tetahi kaituhi no Ngati Porou: ‘pakari
18 ke te wairua o enei tangata, miharo ana te kite i to ratau maia
19 manawanui hoki, ahakoa nga pehi nui kei mua i a ratau.’ Maumahara
20 nga tangata o te Maori Battalion mo te wa i a ratau i Ingarangi.

21

22 Na te whakaroanga i te wa ki Ingarangi, i watea ai a Dittmer ki te
23 whakaako i tana roopu. Ka kitea te kaha o te whakakotahitanga i roto
24 i te Battalion, hei roopu whawhai kua reri mo te pakanga. Mau ana te
25 here whanaungatanga i waenga i nga hoia, pera ano hoki te piritahi o
26 nga tangata i roto i nga ope hoia me nga kamupene. Tino pakari ke

1 atu hoki to ratau mana Maori, na runga i nga momo ahuatanga o te
2 wa i pa ki a ratau, ahakoa te noho wehe mai i te wa kainga. Ara ki a
3 Arnold Reedy, i tona hokinga mai i ona ra whakata e whitu, ‘e hoa!
4 tino pai ke taku haere, engari rekareka ana au i toku hokinga mai,’
5 ahakoa i manaakitia au e ratau, noho mokemoke tonu au ki nga poai,
6 na reira, ko te Maori tonu ki te Maori. I tua atu i tenei, kua tipu ake te
7 whakahoahoa i waenganui o te Second Echelon, hei whakaatu i te
8 ahua o te Second New Zealand Division i te Middle East. Mahara
9 tetahi apiha Maori, ‘katahi ano te wa tuatahi o toku ao, i whakaaro ai
10 au he tangata tuturu au no Niu Tireni.’

11

12 **Wharangi 102:**

13 **The Battalion Sets Sail.**

14 No te tau hou ka whakakao mai te Second New Zealand Division. Na
15 nga mahi whakaporearea ki te turaki i a Ingarangi, i roa ai nga
16 whakariterite, engari inaianei kua honohono mai nga Echelon e toru
17 ki Ihipa ki te whakatikatika mo te whakatu pakanga i te wa o te
18 Koanga. Kua hono noa atu te Echelon Tuatoru ki te mea Tuatahi i te
19 marama o Hepetema, i o ratau nohonga i Maadi, i Helwan (tata ki
20 Cairo), i tatari ana ki te Echelon Tuarua, i te whakawhiti tonu mai i te
21 taha moana ki te rawhiti o Awherika.

22

23 7 o Hanuere: Ka tere atu te Maori Battalion ki Liverpool ma runga i te
24 tima *Athlone Castle*, whakauru atu ki te Echelon Tuarua. Ahakoa he
25 paku noa te *Athlone Castle*, he tima tino whakapaipai, rite ki te

1 *Aquitania*. Rua tekau matahi nga tima o te taua poti, kotahi te
2 kaiarataki no te taua moana, i whakatere atu ma ta raki o Airani.
3
4 Mahue mai i te Battalion etahi o nga tangata, ahakoa nga tautohe,
5 na o ratau tumomo mauui, i whakahokia ke ki Niu Tireni. Ko Doug
6 Sinclair no Ngai Tahu i mahue atu ki Belfast, ko etahi i eke atu i te
7 taha o te Battalion, i te whawhai tonu i o ratau mate rewharewha, mai
8 i a ratau tonu i Farnham.

9
10 Tino pakari nga mahi whakatutu i runga i te tima, rite tonu ki te
11 haerenga ki Ingarangi, engari ko nga kai kore rawa i awhiwhi ki wa te
12 Aquitania, na te kore e nui o te miiti, ka tunua mai he rapeti, ko nga
13 heki kua pirau ke. Tetahi wahanga o te taua poti i haere ke ki Durban,
14 ko te *Athlone Castle* i tau ki roto rano o te tauranga poti i Cape Town,
15 i reira ka heke atu nga hoia mo nga ra e rima. Ka mahara a Henare
16 Ngata ki nga kauhau ki nga apiha o C.Company, i to ratau pekanga
17 ki reira i mua, engari pai katoa nga ahuatanga.

18 *I tetahi po, i tonu mai etahi apiha o te Tonga o Awherika, ki a*
19 *haere atu matau ki tetahi Karapu whakangahau. To matau*
20 *taenga atu, i reira nga autai nei e mau mai ana i o ratau*
21 *kakahu hoia, tetahi o aua hoia – ki toku mohio ko Brigadier*
22 *Morkel . . .*

23

24 **Wharangi 103:**

25 *. . .Mohio raua ko Parekura (Tureia) ki a raua. Ko taua tangata*
26 *ra te kapene o te tima o nga Springbok i te tau 1921, i purei*

1 *taua tima ki nga Maori, ko Parekura hoki te kapene. Ahua*
2 *awangawanga tonu matau i to matau taenga atu, engari tau*
3 *ana i to raua tautokonga i a raua, kua hipa ke rua tekau tau mai*
4 *i to raua tutakitanga.*

5 Ehara ka pa mai te aitua tuawha ki te Battalion, ko Te Pehi Parata no
6 Waikanae, i tukia e te motoka, i a ia e haere ana i runga ara hikoi i
7 Durban. Muri mai o te wehenga atu o te taua poti i Cape Town, ka
8 kite a Joe Waenga i te rereke o te pamahana.

9 *Ka roa matau e haere ana, e tama kua haramai te wera. Kua*
10 *tata hoki ki Ihipa. Kua makere nga 'battle-dress', kua haramai*
11 *nga mea ki te mau mai i nga shorts, nga hate, nga himi. Kua*
12 *kore te makariri i tera taima. Tae atu ana matau ki te mea o*
13 *Ihipa, e tama e mea ana te sand storm i reira. Te rangi to i tae*
14 *atu engari kei te pai matau kei runga tima to. Kei te matakitaki*
15 *atu matau i runga tima. A, e hika, koinei nga Wake nei - nga*
16 *tangata nei i reira.*

17 3 Maehe: Tutuki te haerenga i Tewfik Port, tata atu ki te urunga atu ki
18 te Suez Canal.

19

20 Whakaahua: Nga Apiha o te Maori Battalion.....wehe atu i Ingarangi
21 ma runga i te *Athlone Castle*. Taha maui-matau: e tu ana (kore potae)
22 H.Leaf, G.Weir, C.M.Bennett, H.Stewart, T.Rangi, W.MMackay.
23 Tuturi ana: B.Porter, C.Mill, J.Tuhiwai, T.Manahi. Mua: W.Ngata,
24 J.Wiremu, W.Herewini, R.Pene, H.Ngata, S.Vercoe.

25